پژوهشی پیرامون مصنّفات شیخ طوسی

محمد ادیبی مهر[1]

چکیده:

تصانیف شیخ طوسی که معادل پنجاه کتاب و رسالهٔ کوچک و بزرگ است، در موضوعات‌کلام، تفسیر، فقه، اصول، تاریخ، ادعیه و پاسخ‌مسائل، به تحریردرآمده‌اند. عناوین دقیق این آثار، بهمراه عناوین منسوب به آنها از سوی اعلام رجال و تراجم و آشنائی اجمالی با مضامین و محتویات آنها همراه با موشکافی‌های مستدلّ و مختصرّ اینگونه مباحث، درون مایهٔ مقالهٔ حاضر است.

کلید واژه‌ها: اصول، ترجمه، تصنیف، تفسیر، حدیث، رجال، فقه، فهرست، کلام.

طرح مسأله

مسألهٔ اصلی در جهت‌گیری نوشتهٔ حاضر را می‌توان چنین تقریر نمود: حدود و ثغور و عناوین دقیق مجموعهٔ آثار شیخ طوسی بهمراه اجمالی از کلّیات هر یک از آنها و رأی نهائی و مستدلّ و منقّح در موارد اختلافی میان ارباب تراجم، چیست؟

فرضیهٔ‌تحقیق آن‌است که اولاً میزان‌تآلیف شیخ از ٤٥ تا حدود٥٠ تألیف، میان اهل فن، اختلاف‌افتاده است. دوم‌آن که آثاراوبا عناوین‌متشتّت و گونه‌گونی، معرفی‌شده‌اند. سوم آن‌که درمورد بعضی ازآنها، اختلاف نظر جدی ازحیث تداخل یاتباین، میان‌متخصصان حاصل‌آمده است. پاسخ به‌این سه‌پرسش، هدف‌نگارنده در جهت‌گیری این مقاله است.

۱- استادیار گروه معارف اسلامی دانشکده الهّیات دانشگاه تهران

ضرورت مسألهٔ فوق را لزوم تبیین و تنقیح و ارایهٔ دقیق دستاوردهای علمی و پژوهشی صاحبان آثار متنوّع، بویژه از متقدّمان، رقم می‌زند.

نام و نشان

نام مترجم همان‌گونه که خود، در فهرستش برده و گفته است، محمدبن حسن بن علی طوسی است. (همو، الفهرست، ۱۵۹) او مکنّی به ابوجعفر و ملقّب به شیخ الطائفه و رئیس‌الامامیه می‌باشد (تهرانی، صص، ب و ج و تفریشی، ٤/ ۱۷۹ و ۱۸۰) . از سوی علمای اهل سنت لقب فقیه‌الشیعه به وی داده شده است. (زرکلی، ٨٤/٦ به نقل از سبکی، تستری، به نقل از ابن‌کثیر شامی، ٤٨/١)

زمان ولادت و وفات

قاطبهٔ علمای تراجم، زمان ولادت شیخ را سال ۳۸۵ هجری و بسیاری از آنان زمان وفاتش را ٤٦٠ هجری دانسته‌اند. (همان‌جاها و بحرالعلوم، ۲۳۱/۳؛ مدرسی، ۳/ ۳۲۵ و خوانساری، ٢٠١/٦) هرچند برخی از آنان تاریخ وفات وی را ٤٦١ هجری ثبت نموده‌اند. (عسقلانی، ۵/ ۱۳۵)

مکان ولادت و وفات

آراء علما درمدفن شیخ که نجف اشرف است متفق می‌باشد (همان جاها). اما در مورد مولد وی‌که بسیاری طوس خراسان دانسته‌اند، ابهاماتی به نظر آمده‌است. مشکوة‌الدینی در این زمینه، نوشته است: «حداکثر تفصیلی که صاحب روضات‌الجنات دربارهٔ شیخ آورده، این است که او درسن۲۳ سالگی به عراق‌رفته، اما تا آن زمان کجا بوده، نامی ازآن برده نشده و همین اندازه از علائم، معلوم است که پیش از ورود به بغداد، معلومات مقدماتی خود را بدست آورده... بنابراین کسانی که مولدش را طوس یا طابران طوس نوشته‌اند، ظاهراً هیچ سندی جز لقب طوسی داشتن او ندارند، زیرا در آنچه قدما نوشته‌اند تصریحی در این مورد به عمل نیامده و حتی توضیحی دربارهٔ خاندانش نداده‌اند. (همو، مقدمه تمهیدالاصول در علم کلام اسلامی، شرح بخش نظری رسالهٔ جمل‌العلم و العمل سید مرتضی، صفحه پنج)

تألیفات شیخ طوسی

نجاشی که معاصر شیخ بوده و ده سال قبل از وفات وی بـه سـال ٤٥٠ درگذشـته اسـت (اردبیلی، ۵۵/۲)، بعضی از مصنفات شیخ تا آن زمان را ثبت نموده و نـوزده اثـر وی را نـام برده است (همو، ۲۸۷) و برای نگارنده، سخن مؤلف تأسیس‌الشیعه که عالم بسـیار مـدقّقی بوده، بس اعجاب‌انگیز است که در خـلال ترجمـه شـیخ طوسـی مـی‌فرمایـد: «قـد فهـرس النجاشی کلّ مصنفاته». (صدر، ۳۳۹) شیخ طوسی خود، اقدام به ضبط آثار خـویش نمـوده و در کتاب فهرستش که در حدود سال ٤٥٠ هجری تدوین یافته، از چهل و دو تألیف خـویش نام برده است. (همانجا،١٦١ـ ۱۵۹) پس از آن، دانشمندان بزرگ متقـدم (نزدیـک بـه عصـر شیخ) و متأخّر و معاصر، به اجمال و تفصیل، کتب و امالی و رسائل کوچک و بـزرگ شـیخ را تا حدود چهل و هشت اثر، احصاء نموده‌انـد کـه در عـین وثاقـت و جامعیـت، خـالی از ابهاماتی در زمینهٔ عناوین دقیق و تداخل یا عدم تداخل مواردی از آن‌ها و نیز تعداد نهـائی و کامل آنها، نمـی‌باشـد. [ابـن شـهر آشـوب مازنـدرانی، (ت ۵۵۸ هــ)، ١١٤؛ علامـه حلّـی، (ت ٧٢٦ هـ)، ۷۳؛ قهپائی، (ت ۱۰۱۳ هــ)، ۱۹۱/۵؛ اسـترآبادی، (ت ۱۰۲۸ هــ)، ۲۹۲؛ حـرّ عاملی، (ت ١١٠٤ هـ)، ٧٦/٢؛ تهرانی، حیاةالشیخ الطوسی، مقدمه تفسیر تبیـان، صـص، ف ـ أو؛ همو، الذریعه، غالب مجلدات]

از آنجا که شیخ طوسی ذوفنون بوده، تصانیف متنوّعی نگاشـته و در عظمـت وی همـین بس که علامه حلـی در مـدح وی مـی‌نویسـد: «تنسـب‌الیـه صـنف مـن‌کـل فنـون‌الاسـلام و هوالمهذب للعقائد فی‌الاصـول والفـروع و الجـامع لکمـالات الـنفس فـی العمـل والعلـم. (همو، ٧٢٦)

بابررسی تفصیلی که در این رساله منعکس گشته، بنظر می‌رسد مصنفات شیخ، دست‌کم، پنجاه عدد باشد که بدقت به مرآی و منظر اهل نظر، معروض می‌گردد.

تفصیل تصانیف شیخ طوسی

با تطبیق و مقارنهٔ معاجم و مجموعه‌های معتبر در این زمینه، آثار شیخ به ترتیب حـروف الفبا و به صورت ذیل می‌باشد؛

۱ـ اختیارالرجال (یا اختیار معرفةالرجال)

اختیارالرجال [(یا اختیار معرفةالرجال) مشهور به رجال کشی]؛ شیخ طوسی در فهرست خویش از آن نام برده است. (همو، ١٦١) این کتاب، بواقع از کتاب رجال‌کشی بنام «معرفةالناقلین عن‌الائمة الصادقین» برگزیده شده است. محدّث نوری می‌گوید: «رجال کشی موجود، همان اختیارالرجال طوسی است». (همو،٩٠) تهرانی‌انگیزه تهذیب رجال کشی توسط شیخ را وجود اغلاط بسیار در آن دانسته است (همو، ٣٦٥/١ ـ ٣٦٦) . نجاشی نام کتاب را دقیقاً ذکر نکرده است (همو، ٤٠٣) و بهرحال اصل رجال کشی از میان رفته و کتاب موجود، بارها چاپ شده است.

۲ـ الاستبصار فیما اختلف من الاخبار

یکی از کتاب‌های چهارگانهٔ حدیثی بوده و همواره مدار استنباط احکام در نزد فقهای امامیه می‌باشد (تهرانی، حیاةالشیخ الطوسی، ص ک) استبصار علاوه بر آن که حاوی اخبار تهذیب می‌باشد، (طوسی، الفهرست، ١٦٠) طریقه جمع میان اخبار مخالف را تبیین نموده است. شیخ درابتدای استبصار، انگیزه تالیف آن‌را، همین مطلب عنوان‌کرده و برهمین اساس، به تهذیب و حتی کافی و فقیه، امعان نظر داشته است. (همو، الاستبصار،١/ ١ـ٢) شیخ در پایان این کتاب، تعداد احادیث آن را، ٥٥١١ دانسته در حالی که علامه تهرانی آنها را تا ٦٥٣١ مورد احصاء نموده و این از غرائب است. (همو، الذریعه، ٢/ ١٤ ـ ١٦) تهرانی، نام هجده نفر از علمائی را که بر استبصار تعلیقه زده‌اند، آورده است. (همانجا) این کتاب بارها چاپ شده است.

۳ـ اصول العقائد (یا رسالة فی‌الاعتقادات)

کتابی است بزرگ در توحید و عدل که ناتمام مانده و شیخ در فهرست بدان اشاره نموده می‌گوید: «و له کتاب فی‌الاصول، کبیر خرج منه الکلام فی‌التوحید و بعض الکلام فی‌العدل». (همانجا، ١٦١) نکته‌ای که در اینجا مطرح است تباین این کتاب با «شرح الشرح فی‌الاصول» است که آن هم کتابی است کلامی که در پایان عمر خویش به شاگردش، حسن سلیقی املاء نموده و قبل از اتمام آن، درگذشته است (تهرانی، الذریعه، ١٣/ ٣٣٢) و البته در

فهرست شیخ نیز، نامی از آن برده نشده است. این در حالی است که بعضی از معاصرین را عقیده بر آنست که آن دو، یکی هستند. (واعظ زاده خراسانی،۱/ ۶۹) تهرانی در این خصوص، رأی قاطع خویش را اعلام نموده و نوشته است: «کتاب مزبور غیر از شرح الشرحی است که شیخ، در اصول نگاشته و نامش در فهرست، نیست». (همو، الذریعه، ۲/ ۱۹۸) این کتاب ظاهراً چاپ نشده است.

٤ـ الاقتصاد فیما یجب علی‌العباد

الاقتصاد فیما یجب علی‌العباد [یا الاقتصاد الهادی الی طریق الرشاد (فیما یجب علی‌العباد من اصول العقائد و العبادات الشرعیه) علی وجه‌الاختصار]. شیخ با همان عنوان اول در فهرست، از آن یاد کرده است. (همانجا، ١٦١) کتابی است به اختصار مشتمل بر دو بخش اصول عقائد و عبادات شرعی اعم از صلاة و زکات و صوم و حج و جهاد. (تهرانی، الذریعة، ٢٦٩/٢ ـ ٢٧٠) کتاب مذکور چاپ نشده است.

٥ـ أنس الوحید (یا انس‌التوحید)

شیخ، از آن، در فهرست خویش با عنوان اول نام برده (همانجا، ١٦١) و مازندرانی با عنوان دوم، ثبت نموده است. (همو، ١٠٣) اینک اثری از آن باقی نمانده و حتی موضوع مباحثش نیز بدرستی مشخص نیست. هرچند بعضی احتمال داده‌اند که در ادعیه و یا به صورت جُنگ باشد (واعظ‌زاده،٧٠/١) کلمهٔ مجموع که بلافاصله پس از ذکر عنوان کتاب، در فهرست شیخ آمده، فرضیهٔ جنگ بودن آن را تایید می‌نماید. (همانجا) تهرانی نیز به محتوای آن، اشاره‌ای ندارد. (همو، الذریعة، ٢/ ٣٦٨)

٦ـ الایجاز فی الفرائض (یا مختصر فی‌الفرائض والمواریث)

الایجاز فی الفرائض کتابی است موجز در مورد فرائض و احکام ارث که تفصیل آنها را به نهایه محوّل نموده است. (همو١٦١ و تهرانی، الذریعه، ٢/ ٤٨٦) قطب‌الدین راوندی آن را شرح داده و «الانجاز فی شرح الایجاز فی‌الفرائض» نامیده است. (همانجا، ٣٦٤) این کتاب چاپ شده است.

۷ـ التبیان فی تفسیر القرآن (یا تفسیر التبیان)

شیخ نامی از آن، در فهرست نبرده اما در مقدمه تفسیر آن را بنام «التبیـان الجـامع لعلـوم القرآن»، یـاد کـرده اسـت. (همـو، ۱/ و نیرنـک: بحرالعلـوم، ۳/ ۲۲۸) ایـن تفسـیر، یکـی از مهم‌ترین و جامع‌ترین تفاسیر فریقین بوده و مصنف در مقدمهٔ تبیان، به خوبی انگیزه و منهج تفسیری خود را تبیین نموده است. او می‌نویسد: «چیزی که مرا به ایـن کـار واداشـت، خـلا یک تفسیر جامع و مشتمل بر فنون تفسیری می‌باشد» (همو، ۱/۱) شیخ، منـاهج تـک بعـدی در عرصهٔ علوم قرآن را که هر یک از سالکان آنها، بـا عینـک خاصـی بـه قـرآن مـی‌نگرنـد، نمی‌پسندد و با صراحت، مسلک صرفاً تصریفی و اعرابـی زجّـاج و فـرّاء و مـذاق لغـوی و اشتقاقی مفضّل و کلامی جبائی و فقهی بلخی و... را فرو می‌نهد. البته تفاسیر محمـدبن بحـر و ابومسلم اصفهانی و علی بن عیسی رمّانی را به اعتدال در رعایت جمیع فنون علوم قرآنی، نزدیکتر و بهتر می‌بیند، جز آن که از حیث اطالهٔ مطالب غیر ضروری، آن‌ها را بـه بوتـهٔ نقـد کشیده و تبیان خویش را در عین جامعیّت در علوم قرآنی، اعم از قرائت و اعـراب و معـانی و کلام و پاسخ مستدّل به شبهات ملحدین، به اقتصاد و دوری از ایجاز مخلّ و اطناب مُمّـل، نزدیکتر می‌بیند. (همانجـا، ۱/۱-۲) تفسـیر تبیـان بـه قـدری مقبولیـت یافـت کـه از مآخـذ بزرگترین دائرةالمعارف‌های تفسیری و حدیثی اعصـار پـس از خـود چـون مجمـع‌البیـان و بحارالانوار گشت. البته طبرسیّ در کنـار اعظـامی کـه بـرای تفسـیر تبیـان و اسـالیب بـدیع مفسرش قائل است، از جهاتی ناقد آن نیز هست. قسمتی از دیـدگاه‌هـای طبرسـی در مـورد تبیان در همان مقدمهٔ مجمع، بیان شده است، او می‌نویـسد: «فانّه الکتـاب الـذی یقتـبس منـه ضیاءالحق و یلوح علیه رواء الصدق، قد تضمّن من المعانی، الاسرار البدیعـة و احتضـن مـن الالفاظ اللغة الوسیعة ولم یقنع بتدوینها دون تبیینهـا... غیـر انّـه خلـط فـی اشـیاء ممّـا ذکـره فی‌الاعراب والنحو، الغثّ بالسّمین والخاثر بالزباد ولم یمیّز بین‌الصلاح ممّا ذکر فیه والفساد و أدّی الالفاظ فی مواضع من متضـمّناته، قاصـرة عـن‌المـراد و أخـلّ بحسـن‌الترتیـب وجـودة التهذیب فلم یقع لذلک من القلوب السلیمة، الموقع المرضی...» (همو، مقدمـهٔ مجمـع‌البیـان) همان‌گونه که مشاهده می‌شود نقد طبرسی به تفسیر طوسی، بیشتر در وجههٔ روش و اسلوب و نحوهٔ بیان است بهرحال تبیان در محتوا، کم‌نظیر است. در گذشته و حتی تا چند دههٔ قبل،

نسخه‌های خطی تبیان بطور پراکنده، در کتابخانه‌های بزرگ ممالک اسلامی چون الازهر قاهره و مکتبهٔ سلطان محمد فاتح و سلطان عبدالحمید و بعضی از کتابخانه‌های خصوصی و عمومی عراق موجود بوده است تا آنجا که تهرانی، اذعان نموده که همهٔ مجلدات آن را در یک کتابخانه، ندیده است (همو، الذریعه، ۳۳۱/۳ ـ ۳۲۸ و ٤/ ٢٦٦ ـ ٢٦٧) . این مجموعه تاکنون بارها در ایران، لبنان و عراق، به چاپ رسیده است.

۸ ـ *تعلیق مالا یسع*

یگانه مأخذ معتبر از قدما که در آن، از این کتاب نشان می‌توان یافت، معالم‌العلماء است (همانجا، ۱۰۲)

این که در الذریعه نشانی از آن نیست، می‌تواند دلیل بر وجود مدارکی در نزد قدمای رجالی باشد که به دست شخصیت جامع و محیطی چون صاحب الذریعه، نرسیده است. بهرحال اینک اثری از این کتاب در دست نمی‌باشد. به نظر می‌رسد این کتاب، چنان که از عنوان مذکور برمی‌آید تعلیقه‌ای بر کتاب «مالایسع المکلّف الاخلال به»، در علم کلام باشد. بویژه از این جهت که کتاب مزبور در معالم العلماء، پس از ذکر «مالایسع المکلّف الاخلال به» آمده است. (همانجا) که البته، از این نیز اثری در دست نیست. اما در فهرست شیخ و رجال نجاشی بدان تصریح گشته و در خلال تالیفات آتی بدان اشارت خواهد رفت (طوسی، الفهرست، ١٦٠، تهرانی، الذریعه، ١٩/ ٢٥ ـ ٢٦)

۹ ـ *تلخیص الشافی فی‌الامامه*

همان‌گونه که از نام کتاب هویداست، خلاصه‌ایست از کتاب «الشافی فی‌الامامه» سید مرتضی علم‌الهدی، استادِ شیخ طوسی، که در رد بر کتاب «مغنی» قاضی عبدالجبار معتزلی در موضوع امامت، تالیف کرده بود. (تهرانی، الذریعه، ٤/ ٤٢٣) این کتاب چند بار تاکنون به چاپ رسیده است.

۱۰ ـ *تهذیب‌الاحکام*

این کتاب، یکی از جوامع حدیثی اربعه امامیه است که مورد اتّکای آنان از تاریخ تالیف تاکنون بوده و شیخ آن را از اصول معتبر قدما استخراج نموده است. آن را شروح و حواشی

بسیار است که تهرانی، شانزده شرح و بیست حاشیه برای آن، با نام مؤلفان، ذکر کرده است. تهذیب قبل از استبصار تدوین یافته و مشتمل بر احادیث موافق و مخالف است و همان‌گونه که قبلا گفته شد، شیخ در استبصار، در جهت حل و فصل احادیث مخالف تهذیب و سایر کتب، تلاش نموده است. این مجموعه، حاوی سیزده هزار و پانصد و نود حدیث در طی سیصد و نود و سه باب و بیست و سه کتاب از طهارت تا دیات، می‌باشد. (طوسی، تهذیب‌الاحکام، دوره؛ همو، الفهرست، ١٦٠؛ تهرانی، الذریعه، ٤/ ٥٠٤ ـ ٥٠٧) ناگفته نماند، دو کتاب طهارت و صلاة تهذیب، بواقع شرحی است بر «المقنعه» شیخ مفید، استاد شیخ که درجوانی و بدو ورود به بغداد درسال ٤٠٨ هـ تا زمان رحلت وی در ٤١٣ هـ بمدت پنج سال اشتغال بدان داشته و تا سال ٤٤٨ هـ بمدت سی و پنج سال، در تکمیل و تنقیح این مجموعه گرانبها مداومت داشته است. لذا تهذیب کتابی است که در مدت چهل سال بدست شیخ طوسی، مورد تدقیق و بررسی بوده است. (تهرانی، حیاةالشیخ الطوسی، ص ت) این کتاب بارها به زیور طبع آراسته شده است.

۱۱ـ *الجمل والعقود فی‌العبادات*

کتابی است منظم و مختصر در عبادات از طهارت تا امر به معروف و نهی از منکر که بدرخواست قاضی ابن برّاج (ت ٤٨١ ه)، شاگرد و نماینده شیخ در شامات، نوشته است (تهرانی، الذریعه، ٥/ ١٤٥ و همو، حیات الشیخ الطوسی، ص ث). نام این کتاب در فهرست، برده شده است. (همانجا،١٦١) کتاب مزبور ظاهراً تاکنون چاپ نشده است.

۱۲ـ *الرجال*

الرجال [الذین رووا عن النبی(ص) والائمة الاثنی عشر(ع) و من تأخّر عنهم (یا رجال طوسی یا الابواب)]. بحرالعلوم، (ت ١٢١٢ هـ) کتاب مذکور را تحت عنوان «الابواب»، ثبت نموده است. (همو، ٢٣١/٣) تهرانی نیز اگرچه با استناد به سخن بحرالعلوم، آن را به همین عنوان آورده (همو، الذریعه،١/ ٧٣ و نیز، حیات الشیخ الطبرسی، ص ف)، لکن بطور عمده و با توضیحاتی، ذیل عنوان رجال شیخ‌الطائفه مندرج نموده است. (همو، الذریعه،١٢٠/١٠) او در توجیه نامگذاری این کتاب به «الابواب» می‌نویسد: «و قدیسّمی کتاب‌الابواب، لانّه

مرتّب علی ابواب بعدد رجال اصحاب النبی(ص) و اصحاب کل واحد من الائمه...». (همانجا، ۱/ ۷۳) شیخ در مقدمه کتاب الرجال، اشاره‌ای به درخواست یکی از شیوخ خود مبنی بر تالیف این کتاب را دارد که‌شناخته شده نیست. در این کتاب نام قریب به نه هزار نفر از صحابی پیامبر(ص) و امامان و راویان عصر غیبت بصورت طبقه‌بندی شده و مرتب، بدون جرح و تضعیف و تعدیل و توثیق راویان، جز در مواردی اندک، وارد شده است. این کتاب چاپ شده است.

۱۳ـ شرح‌الشرح فی الاصول

این کتاب، ظاهراً شرحی بر «شرح جمل‌العلم و العمل» سید مرتضی یا همان «تمهید الاصول» در کلام است. در ذیل کتاب اصول العقائد گذشت که جناب تهرانی را عقیده بر آن است که این کتاب غیر از آن است (تهرانی، الذریعه، ۱۹۸/۲) در فهرست شیخ هم از آن نامی در میان نیست. حسن سلیقی، شاگرد شیخ گوید: «کتابی است مبسوط که بخش خوبی از آن را برای ما املاء نمود و وفات یافت و تمام نکرد. (نقل از تهرانی، الذریعه، ۱۳/ ۳۳۲ و همو، حیات‌الشیخ، ص خ) هم‌چنین گفتیم که بعضی از معاصرین را عقیده بر آنست که شرح الشرح، همان اصول‌العقائد یا شرح‌التمهید فی‌الاصول است. (واعظ زاده،۱/ ٦۹) بنظر می‌آید با توجه به سخن شاگرد شیخ، ایندو یکسان نباشند. این کتاب چاپ نشده است.

١٤ـ شرح ما یتعلّق بالاصول من جمل العلم و العمل (یا تمهیدالاصول یا التمهید فی‌الاصول یا شرح جمل‌العلم والعلم و مایتعلق منه بالاصول)

عنوان دقیق این کتاب همان است که در ابتدا آورده‌شد. (طوسی، الفهرست، ۱٦۱)، اما گویا بیشتر به تمهید الاصول شهره است. (تهرانی، حیات‌الشیخ، الطوسی، ص ت) البته اولین نام‌گذاری این چنین، از سوی نجاشی بوده است. (همو، ٤۰۳ و تهرانی، الذریعه، ٤/ ٤۳۳) عنوان آخر نیز از قهپائی است. (همو٥/ ۱۹۳) بهرحال موارد اصولی و کلامی کتاب جمل را شرح نموده است، چنان که از عنوان نیز هویداست. (همانجا) این کتاب ظاهراً تاکنون چاپ نشده است.

۱۵ـ شرح‌المقدمة فی‌المدخل الی علم‌الکلام (یا ریاضةالعقول فی شرح‌المقدمة للمدخل الی علم‌الکلام)

در فهرست، نامی برای این کتاب جز همین عنوان به منوال ذیل نیست «.. و له مقدمة فی‌المدخل الی علم‌الکلام... و له شرح لهذه المقدمه». (طوسی، الفهرست، ١٦١) گویا عنوان ریاضةالعقول را، هم‌چنان، نجاشی اطلاق کرده است. او در عداد مصنفات شیخ می‌نویسد: «... شرح‌المقدمة و هو ریاضةالعقول». (همو، ٤٠٣،) اکنون از این کتاب اثری در دست نیست. (تهرانی، الذریعه، ٣٤٠/١١)

١٦ـ العُدّة فی‌الاصول (یا عدةالاصول)

شیخ در فهرست به همین شکل نام می‌برد. (همو، الفهرست، ١٦٠) کتابی است مبسوط در اصول فقه که پس از تهذیب و استبصار و بدرخواست شاگردانش، تألیف یافته است (تهرانی، الذریعه، ١٥/ ٢٢٧) شیخ می‌گوید: «قد سألتم ایّدکم الله املاء مختصر فی اصول الفقه یحیط بجمیع ابوابه...». (همو، مقدمة العدة،١/ ٣ و٤) این کتاب، بارها چاپ شده است.

۱۷ـ الغیبة (یا کتاب الغیبة یا غیبت)

در موضوع غیبت حضرت حجت(عج) و بدرخواست یکی از اساتید خویش و بزرگان شیعه تألیف نموده است (تهرانی، الذریعه، ١٧٩/١٦) شیخ طوسی از این کتاب در فهرست خود یاد کرده است. (همو، الفهرست، ١٦١) این کتاب تاکنون چندبار، چاپ شده است.

۱۸ ـ الفهرست (یا فهرست کتب الشیعه و اصولهم و اسماء المصنفین منهم و اصحاب الاصول و الکتب و اسماء من صنف لهم و لیس هو منهم)

کتابی است در تراجم بیش از نهصد نفر از اصحاب کتب و اصول که در کتاب الفهرست خود، نام آن را به همان تفصیل فوق‌الذکر، آورده است. (همانجا،١٦٠) البته بعضی از معاصرین، آن را اولین کتاب مهم رجالی شیعه دانسته‌اند، شیخ سلیمان ماحوزی آن را شرح زده و نامش را «معراج الکمال الی معرفةالرجال» گذارده است. (تهرانی، الذریعه، ٣٨٤/١٦). این کتاب بطور مکرر چاپ شده است.

۱۹ـ الکافی

کتابی است در علم کلام که اطلاعات علمای رجال و تراجم، در مورد آن محدود است ودر فهرست‌ها و کتب رجال و حتی ذریعه، اثری از آن نیست، جز آنچه ابن شهرآشوب در موردش گفته و البته اذعان نموده که کتابی است ناتمام (ابن شهرآشوب، ۱۰۳) این مسأله، نشان می‌دهد که این شهر آشوب مازندرانی، به نسخه یا نسخه‌هائی دسترسی داشته که معاصرین و حتی متأخرین از آنها بی‌بهره بوده‌اند. از این کتاب، اثری در دست نیست.

۲۰ـ مختصر مالا یسع المکلّف الاخلال به (یا مالا یسع المکلف ترکه)

کتابی است در کلام که شیخ در فهرست و نجاشی در رجال خویش، از آن با عنوان اول یاد کرده‌اند. (طوسی، الفهرست، ۱۶۰، نجاشی، ، ۴۰۳ و تهرانی، الذریعه، ۱۹/ ۲۵ ـ ۲۶) البته مازندرانی با عنوان دوم از آن یاد می‌کند. (همو، ۱۰۲) این کتاب چاپ نشده است و جناب تهرانی در رسالهٔ حیاةالشیخ در ابتدای تفسیر تبیان اشاره‌ای به نسخه‌ای خطی در کلام و اصول عقائد و تبرّعات در کتابخانه آل کاشف الغطا نموده و ظن قوی دارد که همان «مالایسع...» باشد. (همو، حیات‌الشیخ الطوسی، ص ظ)

۲۱ـ مایعلّل و مالا یعلّل

کتابی است در کلام که مصنّف و نجاشی، آن را ذکر کرده‌اند. (طوسی، الفهرست، ۱۶۱؛ نجاشی، ۴۰۳ و تهرانی، الذریعه، ۱۹/ ۳۶) ظاهراً اثری از این کتاب در دست نیست.

۲۲ـ المبسوط فی الفقه

کتابی است مفصّل در فقه اجتهادی و استدلالی بهمراه نصوص. شیخ مدعی است که، همانند آن تصنیف نشده است. (همو ، الفهرست، ۱۶۰ ـ ۱۶۱) کتابی که تا زمان شیخ، در سطحی پایین‌تر از آن در این زمینه نگاشته شده، «الام» محمد بن ادریس شافعی است. جهت تقریب تناسب آن دو، شاید بتوان «الام» را بمنزلهٔ پیش نیاز «مبسوط» دانست. « صدر، ۸٤) ناگفته نماند مبسوط حاوی حدود هفتاد کتاب فقهی است که ظاهراً برای جناب شیخ در این زمینه، التباسی در فهرست حاصل گشته و تعداد آنها را هشتاد عدد بیان کرده است. (همو، الفهرست، ۱٦۰ و تهرانی، الذریعه، ۱۹/ ٥٤) البته ممکن است، بعدها تداخلی از سوی

برخی از ناسخین کتب خطی،در مورد بعضی از کتاب‌ها، انجام شده باشد. این کتاب بارها در کشورهای مختلف، چاپ شده است.

۲۳ـ *المجالس فی‌الاخبار (یا المجالس یا الامالی)*

کتابی حدیثی است که مصنف، آنها را در طی چند مجلس به شاگردان، املاء کرده است. این تألیف، حاوی هجده جزء و بیست و هفت مجلس می‌باشد که طبق نظر مشهور، هجده املاء اول، از آن فرزند شیخ، یعنی ابوعلی طوسی است، اما صاحب ذریعه، همه را از آن شیخ می‌داند. ریشهٔ اختلاف از آنجاست که در آغاز امالی هجده‌گانهٔ اول، نام شیخ ابوعلی، فرزند شیخ طوسی، ثبت شده است، در حالی که وی بواقع از طرف والد، املاء نموده است. (تهرانی، الذریعه، ۳۰۹/۲۰ ـ ۳۱۱) در اینجا نمونه‌ای از آنها را می‌آوریم: «حدّثنا الشیخ المفید ابوعلی الحسن بن محمدبن حسن الطوسی رحمه‌الله بمشهد مولانا امیرالمؤمنین(ع) قال: حدّث الشیخ السعید الوالد ابوجعفر محمد بن الحسن بن علی الطوسی ره... فی شهر من سنة خمس و خمسین و اربعمأة، قال: أملی علینا ابو عبدالله محمدبن النعمان قال حدّثنا... قال رسول‌الله(ص): «لاتکثروا الکلام بغیر ذکرالله...». (طوسی، أمالی الشیخ الطوسی، ۲) این کتاب تاکنون، چند نوبت، چاپ شده است.

۲٤ـ *مختصر اخبارالمختار بن ابی عبیدةالثقفی (یا اخبار المختار بن ابی عبید الثقفی یا اخبارالمختار).*

نام کتاب، گویای مطالب آن است و در فهرست، ذکر شده است. (طوسی، الفهرست، ۱٦۱ و تهرانی، الذریعه، ۱/ ۳٤۸)، این کتاب ظاهراً چاپ نشده است.

۲۵ـ *مختصر من عمل یوم و لیلة (یا عمل الیوم و الیلة یا یوم و لیله)*

رساله‌ای است بسیار کوتاه در عبادات فرائض و نوافل یومیه و بعضی از تعقیبات. (طوسی، الفهرست، ۱٦۱ وتهرانی، الذریعه، ۱۵/ ۳٤۹) این تصنیف، ظاهراً چاپ نشده است.

۲٦ـ *مختصر المصباح فی عمل السّنة (یا مختصرالمصباح یا المصباح الصغیر)*

کتابی است درادعیه و عبادات که تلخیص‌مصباح‌المتهجد شیخ، توسط خود وی

می‌باشد. علامه حلّی نیز آن را تلخیص و «منهاج الصلاح»، نامیده است. (طوسی، الفهرست، ۱۶۱ و تهرانی، الذریعه، ۸/ ۱۷۶) اصل مصباح چاپ شده اما تلخیص آن، ظاهراً چاپ نشده است.

۲۷ـ مسألة فی‌الاحوال

شیخ از این کتاب در فهرست خویش یاد کرده‌است و مازندرانی نیز با همین عنوان ثبت کرده است. (طوسی، الفهرست، ۱۶۱ و ابن شهرآشوب، ۱۰۲) اثری از این کتاب در دست نیست و در کتاب‌های علمای رجال و تراجم، اشاره‌ای به محتوای آن نشده است. (تهرانی، الذریعه، ۳۸۲/۲۰ و همو، حیات‌الشیخ الطوسی، ص غ) در نوشته یکی از معاصرین، عنوان «مسألة فی‌الاصول» برای این کتاب، ذکر شده‌است که گویا اقتباس شده است. (واعظ زاده خراسانی، ۶۹) این کتاب چاپ نشده است.

۲۸ـ مسألة فی تحریم الفقّاع

رساله‌ای فقهی است که در فهرست آمده و جناب تهرانی بعضی از نسخه‌های خطی آن را مشاهده کرده است. (طوسی، الفهرست، ۱۶۱ و تهرانی، ۲۰/ ۳۸۵، و همو، حیات‌الشیخ الطوسی، ص غ) این اثر، چاپ نشده است.

۲۹ـ مسألة فی‌العمل بخبرالواحد (یا حجیّة الاخبار)

رساله‌ای اصولی است که در فهرست با همان عنوان اول و بعضی از کتب تراجم با عنوان دوم آمده است (طوسی، الفهرست، ۱۶۱ و تهرانی، الذریعه، ۲۷۰/۶ به نقل از تأسیس الشیعه) در بعضی از کتب معاصر نیز عنوان اول بهمراه «بیان حجیّته» ثبت شده است. (گرجی، ۱۸۲) این اثر تاکنون چاپ نشده است.

۳۰ـ مسألة فی مواقیت الصلاة

بر اساس عنوان رساله، کتابی است فقهی که در هیچیک از کتب تراجم و رجال جز معالم‌العلماء، ذکر نشده است. (ابن شهرآشوب مازندرانی، ۱۰۲) از این کتاب اثری باقی نمانده است.

۳۱ـ مسألة فی‌وجوب‌الجزیة علی‌الیهود والمنتمین علی الجبابرة (یا المسهمین الی الجنائز)

با توجه به عنوان آن، کتابی فقهی است. نکتهٔ قابل توجهی که در اینجا قابل طرح است، عدم وجود این اثر در هیچیک از آثار رجالی و تراجم متقدمین، جز کتاب قهپائی و مازندرانی است و عجیب آن که قهپائی، این رساله را از فهرست شیخ نقل می‌کند، در حالیکه در نسخه‌های موجود فهرست، نامی از آن، وجود ندارد و نشان می‌دهد که نسخهٔ او گسترده‌تر از نسخ کنونی الفهرست، بوده است. ناگفته نماند در فهرست معالم‌العلماء، عنوان به شکل دوم آمده است. (قهپائی، ۵/ ۱۹۳ و مازندرانی، ابن شهرآشوب، ۱۰۳) جناب تهرانی به این مطلب تصریح دارد و می‌نویسد: «نقله القهپائی عن رجاله فی‌الفهرس، لکن لیس فیها رأیته من نسختنا». (همو، الذریعه، ۳۹۷/۲۰ و همو، حیات‌الشیخ الطوسی، ص أب) ناگفته نماند، در ذریعه در خلال ذکر عنوان این رساله، بجای «المنتمین»، «المسهمین» ثبت شده که گویا التباس شده است. (همانجا) بهر حال اینک از این کتاب اثری در دست نیست.

۳۲ـ مسائل ابن برّاج (یا ابن البرّاج)

با توجه به فقاهت ابن برّاج و مبتلابه بودن مسائل آن و خرّیط و مصدر فتوی بودن جناب شیخ در این فن، احتمالاً کتابی است در فقه. تهرانی مدّعی ذکر آن در فهرست است (همو، الذریعه، ۲۰/ ۳۳۱ و همو، حیات‌الشیخ الطوسی، ص اب) و عجیب آن که در نسخه‌ای که توسط محمد صادق بحرالعلوم تصحیح و تعلیق شده و در مرکز معتبری چون منشورات شریف رضی در قم، چاپ گشته است، اثری از این عنوان و کتاب نیست. این اثر ظاهراً چاپ نشده است.

۳۳ ـ مسائل اصول‌الدین یا مسائل‌الطوسی

در هیچیک از کتب رجال و تراجم، چنین عنوان و کتابی به شیخ طوسی، نسبت داده نشده است. جناب آقای واعظ زاده خراسانی بر اساس دو نسخهٔ خطی موجود در آستان قدس، مدّعی وجود رساله‌ای مختصر در عقائد و با عنوان فوق می‌باشد. (همو، ۷۰/۱)

در تأیید سخن ایشان قرینه‌ای می‌توان ارایه نمود؛ تهرانی در مقالهٔ حیات الشیخ الطوسی که در ابتدای تفسیر تبیان شیخ، به چاپ رسیده، پس از ذکر کتاب «مقدمة فی‌المدخل الی

علم‌الکلام» می‌نویسد، «من‌نسخه‌ای ازکتاب «المستجاد من‌الارشاد»، درمیان کتاب‌های مرحوم حجت کوه کمره‌ای دیده‌ام که درحاشیهٔ آن کتابی‌است دراصول دین منسوب به شیخ طوسی که درابتدای آن چنین آمده‌است «إذاسألک سائلٌ و قال ماالایمان؟...»...». (همو، حیات‌الشیخ الطوسی، ص أد) اتفاقاً درمیان ده‌رساله‌ای که باتصحیح عده‌ای ازفضلای معاصر در طی مجموعه‌ای، به چاپ رسیده است، رساله‌ای مختصر باهمین مطلع، و بطور مستقل به چشم‌می‌خورد. (طوسی، رسالة فی‌الاعتقادات،۱۰۱) البته درهمین مجموعه، رساله‌ایست با نام «مسائل‌کلامیة للشیخ‌الطوسی» که دردیباچهٔ یکی ازنسخه‌های خطی‌آن که در کتابخانهٔ مرکزی دانشگاه تهران، قرار دارد، چنین آمده است: «معرفةالله مسائل‌الطوسی رحمه‌الله». (مسائل کلامیه‌للشیخ الطوسی، به‌تصحیح سید محمدعلی روضاتی، مندرج در الرسائل العشر، ۹۱)

لکن این‌نسخه، اگر تقطیعی ازکتاب «مقدمةفی‌المدخل‌الی‌علم‌الکلام» طوسی‌نباشد، باتوجه به‌مضامین آن [چنان که تهرانی اساساً احتمال داده که همان مقدمه باشد. (همو، حیات‌الشیخ الطوسی، ص‌أد)] باتوجه به‌محتوای آن، مسلماً ربطی به‌کتاب اصول‌الدین و مسائل آن ندارد. دراینجا بی‌تناسب نخواهد بود اگر به این مطلب اشاره کنیم که اعلام دانش رجال و تراجم و کتاب‌شناسی که زحمات بزرگی دراین حوزه‌ها متحمل شده‌اند، گاه دچار التباس عجیبی نیز می‌شوند. جناب‌تهرانی درذیل کتاب «مقدمة فی‌المدخل الی‌علم‌الکلام»، پس ازاشاره به کتاب «اصول دین» که در حاشیهٔ کتاب «المستجاد من الارشاد»، درج شده، می‌نویسد: «و لعلّ هذاالکتاب هوالمقدّمه». (همو، حیات الشیخ الطوسی، ص أد)، در حالی که مضمون آن دو، کاملا متفاوت است والله‌العالم. (طوسی، المقدمة فی‌المدخل الی صناعة علم‌الکلام، ٦٣ ـ ٩٠)

در نهایت، این نیز گفتنی است که در ذریعه، با دو عنوان «المسائل الطوسیه»، مواجه می‌شویم که یکی از سید مرتضی علم‌الهدی و دیگری از خواجه نصیرالدین طوسی است و ارتباطی به بحث ما ندارد. (تهرانی، الذریعه، ۳۰/ ۳٥٦) کتاب مزبور چاپ نشده است.

٣٤ـ المسائل الالیاسیه (یا جوابات المسائل الالیاسیه)

صدمسأله درفنون مختلف‌است و درفهرست باعنوان‌اول و درذریعه باعنوان‌دوم، آمده است. (طوسی، الفهرست، ١٦١ و تهرانی، الذریعه، ٥/ ٢١٤) این کتاب چاپ نشده است.

۳۵ـ المسائل الجنبلائیه[1] (یا جوابات المسائل الجنبلائیة)

کتابی است در فقه با بیست و چهار مسأله که در فهرست، با عنوان اول و در ذریعه، با عنوان بعدی ثبت شده‌است. (طوسی، الفهرست، ۱٦۱ و تهرانی، الذریعه، ۲۰/ ۳٤۳) البته تنکابنی، با عنوان مسائل جبلائیه، ذکر کرده است. این کتاب چاپ نشده است.

۳٦ـ المسائل الحائریه (یا الحائریات و یا اجوبة المسائل الحائریة)

سیصد مسألهٔ فقهی است که در فهرست با نام اول و در ذریعه و سرائر، با نام دوم و در بحارالانوار، با نام سوم، ذکر شده است. (طوسی، الفهرست، ۱٦۱ و تهرانی، الذریعه، ۳٤۳/۲۰ و همانجا بنقل از مستطرفات سرائر و مجلسی، ۷/۱) این کتاب از جمله مآخذ تحقیق مجلسی در بحار است. (همانجا و تهرانی، حیات الشیخ الطوسی، ص أب) این کتاب چاپ نشده‌است. ناگفته نماند، ابن شهرآشوب کتابی با نام «المسائل الجبریّه» با حدود سیصد مسأله، در خلال آثار شیخ، ثبت کرده که اگر با این کتاب تداخل نداشته باشد، بر آثار طوسی افزوده خواهد شد. (همو، ۱۰۳)

۳۷ـ المسائل الحلبیّة (یا جوابات المسائل الحلبیة)

کتابی است فقهی که در فهرست به شکل اول و در ذریعه به هر دو صورت آمده است (طوسی، الفهرست، ۱٦۱ و تهرانی، الذریعه،۲۱۹/۵ و ۲۰/ ۳٤۵) این‌کتاب چاپ نشده است.

۳۸ـ المسائل الدمشقیة (یا جوابات المسائل الدمشقیة)

دوازده مسأله تفسیری است که با عنوان اول در فهرست و با هر دوعنوان در ذریعه آمده است. (طوسی، الفهرست، ۱٦۱ و الذریعه، ۲۲۰/۵ و ۲۰/ ۳٤۷) این رساله، چاپ نشده است.

۳۹ـ المسائل الرازیة فی‌الوعید (یا جوابات المسائل الرازیة)

پانزده مسأله درکلام است که از ری، برای سید مرتضی ارسال شده که او و شیخ، هر دو بطور جداگانه پاسخ گفته‌اند. عنوان اول در فهرست و هر دو عنوان در ذریعه، موجود است. (طوسی، الفهرست،۱٦۱ و تهرانی، الذریعه، ۲۲۱/۵ و ۳٤۷/۲۰) این کتاب چاپ نشده است.

۱- جنبلاء نام محلی است میان واسط و کوفه. (ر.ک. حموی، یاقوت، معجم‌البلدان، ۱٦۸/۲)

۴۰ـ المسائل الرجبیّة فی تفسیر القرآن (یا المسائل الرجبیّة فی تفسیر آی من القرآن)

شیخ طوسی می‌گوید، نظیر آن تصنیف نشده است. در فهرست با عنوان اول و در ذریعه باعنوان بعدی، ثبت شده است. (طوسی، الفهرست، ١٦١ و تهرانی، الذریعه، ۲۰/ ۳٤۸) ظاهراً چاپ نشده است.

٤١ـ المسائل فی الفرق بین النبی و الامام (یا الفرق بین النبی و الامام)

رساله‌ای است کلامی که شیخ در فهرست خویش از آن، با عنوان اول و تهرانی با عنوان بعدی، یادکرده‌اند. (طوسی، الفهرست، ١٦١ و تهرانی، حیاةالشیخ‌الطوسی، أب) . این رساله، ظاهراً چاپ نشده است.

٤۲ـ المسائل القمیّة (یا جوابات المسائل القمیّة)

موضوع این رساله معلوم نیست و مازندرانی و قهپائی با عنوان اول و تهرانی با هر دو عنوان، ثبت کرده‌اند. (مازندرانی، ۱۰۳ و قهپائی، ۱۹۳/۵ و تهرانی، الذریعه، ۲۳۰/۵ و ۲۰/ ۳٦۳) این کتاب در نسخه‌های چاپ شدۀ فهرست طوسی، که در دست علمای معاصرین است، وجود ندارد، در حالی که در نسخهٔ دسترس مازندرانی و قهپائی، ثبت بوده است. (تهرانی، حیاةالشیخ الطوسی/ أج) این رساله چاپ نشده و بلکه اثری از آن نیست.

٤۳ـ مصباح‌المتهجّد فی عمل السّنة (یا اعمال السّنة یا مصباح المتهجّد و سلاح المتعبّد)

کتابی است معظم، در اعمال و ادعیه، و زیارات با شروحی متعدّد و ترجمه‌ای فارسی از محدّث قمی که بسیاری از ارباب فن، از آن اقتباس کرده‌اند. عنوان اول در فهرست و ذریعه، و عنوان بعدی در ظَهر نسخه‌های چاپی به چشم می‌خورد. (طوسی، الفهرست، ١٦١ و تهرانی، الذریعه، ۲۳۰/۵ و ۲۱/ ۱۱۸) این کتاب، چاپ شده‌است.

٤٤ ـ المفصح فی‌الامامة

کتابی است کلامی و مهم در مبحث امامت که نسخه‌ای خطی از آن در کتابخانهٔ راجهٔ هند موجود است. (طوسی، الفهرست، ١٦٠ و تهرانی، الذریعه، ۲۱/ ۳٦۹ و همو، حیاةالشیخ الطوسی أج) نگارنده از طبع بی‌اطلاع است.

٤٥ـ مقتل الحسین(ع) (یا مختصری فی مقتل الحسین(ع))

کتابی است در تاریخ اسلام که از مقاتل معتبر و مورد ارجاع اهل فن به شمار می‌آید (طوسی، الفهرست، ١٦١ و تهرانی، حیاةالشیخ الطوسی، أد و مامقانی۱۰۵/۳). این کتاب چاپ شده است. مازندرانی، با عنوان دوم، از آن یاد کرده است. «همو، ۱۰۳)

٤٦ـ مقدمة فی‌المدخل الی علم‌الکلام

کتابی است کلامی که به گفتهٔ شیخ، نظیر آن تصنیف نشده است. (همو، ١٦١) خود مصنّف، آن را شرح نموده و در فهرست چنین می‌گوید: «و له مقدمّة فی‌المدخل الی علم‌الکلام، لم یعمل مثلهاو له شرح لهذه المقدمة». (همانجا) نجاشی آن را «ریاضة‌العقول» نام گذارده است. (همو، ٤٠٣،) امروزه اثری از این کتاب در دست نیست، هرچند آقا بزرگ تهرانی، نسخه‌ای خطی منسوب به شیخ، با عنوان مقدمة الکلام در کتابخانه خطی مرحوم سید محمد مشکاة (اهدا شده به کتابخانه مرکزی دانشگاه تهران)، مشاهده کرده است. (همو، حیاةالشیخ الطوسی، أد ـ أهـ الذریعه، ٥/ ۲۷۷)

٤٧ـ مناسک الحج فی مجرّد العمل والادعیة

کتابی است فقهی در اعمال و نسک حج که در فهرست خویش، ذکر کرده است. (طوسی، الفهرست، ١٦١ و تهرانی، الذریعه، ٢٢/ ٢٧٢) این کتاب چاپ نشده است.

٤٨ـ النقض علی ابن شاذان فی مسألة الغار

ظاهراً رساله‌ایست کلامی که در فهرست بدان اشارت رفته است. (همانجا،١٦١) بحرالعلوم بر آن است که علاوه بر مسأله غار، مسأله عمل به خبر واحد نیز مطرح شده است. (همو، ۲۳۲/۳، تهرانی، الذریعه، ٢٨٧/٢٤) این رساله، چاپ نشده است.

٤٩ـ النهایة فی مجرد الفقه والفتاوی

ازبزرگترین دستاوردهای فقهی شیخ‌است که به گفته تهرانی، اززمان شیخ تا محقق حلی، بسان شرایع الاسلام وی، پس از او بوده است. (تهرانی، حیات‌الشیخ الطوسی، أهـ ـ أو) این مجموعه به عکس مبسوط، بر اساس متون روایات و در محدودهٔ آنها و بر طبق مذاق اهل

اخبار و حدیث است. اگر نهایه را تلخیص از تهذیب شیخ بدانیم، خطا نکرده‌ایم زیرا او أسناد و حتی اسامی‌امامان احادیث را که در تهذیب آورده، در اینجا حذف کرده است. نهایه یک‌دورهٔ کامل وجامع فقه ازطهارت تا حدود و دیات نسبت به زمان خویش است. اگر کسی مبسوط و خلاف شیخ را ندیده و به نهایه بنگرد، او را سرآمد اخباریان می‌یابد و اگر نهایهٔ او را ندیده و به آن دو توجه کند، او را یک مجتهد واصولی صرف می‌بیند. درتاریخ اجتهاد، چنین شخصیت‌هائی، نادر و اندکند. نهایه را دارای شروح و تعلیقات بسیار و حتی ترجمهٔفارسی، نوشته‌اند. (طوسی، الفهرست،١٦١ و تهرانی، الذریعه، ١٤٣/٤ و ٤٠٣/٢٤) این کتاب دریک دوره دوجلدی به‌ترجمه آقای دانش‌پژوه، توسط دانشگاه‌تهران، چاپ شده است.

۵۰ـ هدایةالمسترشد و بصیرةالمتعبّد

کتابی است در ادعیه و عبادات که در فهرست و کتب تراجم ثبت شده است. (طوسی، الفهرست/١٦١ و قهپائی، ١٩٣/٥ و الذریعه، تهرانی، ١٩١/٢٥) این کتاب چاپ نشده است.

نتایج مقاله

اولاً میزان تألیفات شیخ طوسی با بررسی مجموعهٔ کتب اعلام و آراء اهل ترجمه متقدمان و متأخران، به احتمال قوی پنجاه اثر می‌باشد. دوم آن که عناوین دقیق و نهائی از مضامین آنها معروض گشت. مسائل این آثار، در یک نگاه تفصیلی در محور موضوعاتی چون کلام و عقائد، تفسیر، فقه، اصول، تاریخ و مقتل، ادعیه و اعمال و زیارات، جوابات مسائل گوناگون، مطرح و مورد بررسی و تحقیق قرار گرفته‌اند. سوم آن که تباین دو کتاب اصول‌العقائد و تمهیدالاصول یا شرح‌الشرح فی‌الاصول یا همان شرح شرح جمل‌العلم والعمل که تئوری اتخاذ آندو از سوی بعضی از معاصرین مطرح شده، روشن گردید. هم‌چنین از فحاوی مباحث، بدست آمدکه بعضی از آثار شیخ بکلی از دست رفته و جز نامی از آنها باقی نمانده، امّا اکثر آنها برجای مانده است.

کتابشناسی

۱- آل کاشف الغطاء، محمدحسین، اصل الشیعة و اصولها، تحقیق علاء آل جعفر، قم، موسسة الامام علی (ع)، چاپ اول، ۱۴۱۵ ق.

۲- ابن شهر آشوب مازندرانی، رشیدالدین، مقدمه عباس اقبال، تهران، مطبعة فردین، چاپ اول، ۱۳۵۳ ق.

۳- اردبیلی حائری، محمدبن علی، جامع‌الرواة، وازاحة الاشتباهات عن الطرق و الاسناد، قم مکتبة النجفی، چاپ اول، ۱۴۰۳ ق.

۴- امین، سیدمحسن، اعیان الشیعة، تحقیق سیدحسن امین، بیروت، دارالتعارف‌للمطبوعات، چاپ‌اول، ۱۴۰۶ق، ۱۹۸۶ م.

۵- بحرالعلوم طباطبایی، سیدمحمد مهدی، الفوائد الرجالیه، تعلیق محمدصادق و حسین بحرالعلوم، تهران، نشر مکتبة الصادق، چاپ اول، ۱۳۶۳ ش.

۶- تستری، نورالله، مجالس المومنین، تهران، نشر اسلامیه،چاپ اول، ۱۳۷۵ ق.

۷- تنکابنی، محمد، تذکرة العلماء، نشر استان قدس، چاپ اول، ۱۳۷۲ش.

۸- تهرانی، شیخ آقا بزرگ، الذریعة الی تصانیف الشیعه، بیروت، دارالاضواء، چاپ دوم، ۱۴۰۶ ق.

۹- حاجی خلیفه چلبی، مصطفی، کشف الظنون عن اسامی الکتب و الفنون، بیروت، دارالفکر، ۱۴۰۲ ق، ۱۹۸۲ م.

۱۰- حرعاملی، محمد، امل الامل، تحقیق سیداحمد حسینی، بغداد، مکتبةالاندلس، چاپ اول، ۱۳۸۵ ق.

۱۱- حسینی تفریشی، مصطفی، نقدالرجال، قم، موسسه آل البیت لاحیاء التراث، چاپ اول، ۱۴۱۸ ق.

۱۲- حلی، رجال العلامة الحلی (خلاصة الاقوال)، قم، منشورات رضی، چاپ دوم، ۱۳۸۱ ق، ۱۹۶۱ م.

۱۳- حموی، یاقوت، معجم البلدان، بیروت، دارالفکر، چاپ اول، ۱۹۸۶ م.

۱۴- خوئی، سیدابوالقاسم، معجم رجال الحدیث و تفصیل طبقات الرواة، قم، نشر مدینة العلم، چاپ سوم، ۱۴۰۳ ق، ۱۹۸۳م.

۱۵- خوانساری، اصفهانی، محمدباقر، روضات الجنات فی احوال العلماء و السادات، بیروت، دارالکتب الاسلامیه، چاپ اول، ۱۴۱۱ق، ۱۹۹۱.

۱۶- زرکلی، خیرالدین، الاعلام، بیروت، دارالعلم للملایین، چاپ نهم، ۱۹۹۰ م.

۱۷- صدر، سیدحسن، تأسیس الشیعة، عراق، شرکة النشر و الطباعة، ۱۳۵۴ ق.

۱۸- صدر، سیدرضا، نگاهی به آثار فقهی شیخ طوسی، مقدمه علمی دوانی، قم، نشر علمیه، چاپ اول، ۱۳۴۹ ش.

۱۹- طبرسی، ابوعلی فضل بن‌حسن، مجمع البیان فی تفسیرالقرآن، تصحیح ابوالحسن شعرانی، تهران، نشر اسلامیه، ۱۳۷۳ ق.

۲۰- طوسی، محمدبن حسن، الاستبصار فیما اختلف من الاخبار، تهران، دارالکتب الاسلامیة، چاپ سوم، ۱۳۹۰ ق.

۲۱- همو، الامالی، نجف، مطبعه نعمان، چاپ اول، ۱۳۸۴ ق، ۱۹۶۴ م.

۲۲- همو، تمهید الاصول در علم کلام اسلامی، شرح بخش نظری رسالة جمل العلم و العمل سید مرتضی، بشرح عبدالمحسن مشکوة الدینی، تهران، نشر انجمن اسلامی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۵۸ ش.

۲۳- همو، تهذیب الاحکام فی شرح المقنعه، بیروت، دارصعب، ۱۴۰۱ق، ۱۹۸۱ م.

۲۴- همو، الخلاف، قم، موسسه نشر اسلامی، چاپ اول، ۱۴۰۷ ق.

۲۵- همو، رجال الطوسی، قم، منشورات رضی، چاپ اول، ۱۳۸۰ ش، ۱۹۶۱ م.

۲۶- همو، الرسائل العشر، باهتمام گروه مصححان و شارحان، قم، ۱۳۶۱ ش، ۱۴۰۲ ق.

۲۷- همو، عدة الاصول، تعلیق خلیل نمازی قزوینی، قم، موسسة آل البیت، چاپ اول، ۱۴۰۳ ق، ۱۸۹۳م.

۲۸- همو، الفهرست، قم، منشورات شریف رضی، [بی‌تا].

۲۹- همو، النهایة فی مجردالفقه و الفتاوی، ترجمه محمد تقی دانش پژوه، تهران، دانشگاه تهران، چاپ اول، ۱۳۴۳ ش.

۳۰- قهپائی، عنایة الله، مجمع الرجال، قم، اسماعیلیان، چاپ دوم، ۱۳۶۴ ش.

۳۱- گرجی، ابوالقاسم، تاریخ فقه و فقها، تهران، نشر سمت، چاپ اول، ۱۳۷۵ ش.

۳۲- مدرسی، محمدعلی، ریحانة الادب فی‌تراجم المعروفین بالکنیة اواللقب، تبریز، نشر خیام، چاپ دوم، [بی‌تا].

۳۳- مماقانی، شیخ عبدالله، تنقیح المقال فی علم الرجال، نجف، مطبعه مرتضویه، چاپ اول، ۱۳۵۲.

۳۴- نجاشی، احمد، رجال، النجاشی، قم، موسسة النشر الاسلامی، چاپ پنجم، ۱۴۱۶ ق.

۳۵- واعظ زاده خراسانی، محمد، مقالة شرح حال و آثار شیخ طوسی، مندرج در هزارة شیخ طوسی، باهتمام علمی دوانی، تهران، انتشارات امیرکبیر، چاپ دوم، ۱۳۶۲ ش.